

Статті

Віра БІЛОУС

ЕТНОГРАФІЧНА ТА НАЦІОНАЛЬНО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ М.ГУЛАКА ТА В.НАВРОЦЬКОГО НА ЗАКАВКАЗІ

Vira BILOUS. On Ethnographic and National-Educative Activities by M.Hulak and M.Navrotsky at Trans-Caucasia.

*І в нас серце звеселіє
На чужій чужині
Що пішла і наша крихта
На користь Україні*
(О.Навроцький)

Українські вчені й письменники, активні національні діячі Микола Гулак (1822–1899 рр.) та Олександр Навроцький (1823–1892 рр.) є хрестоматійними постатями в літописі зв'язків України й народів Кавказу, в історії становлення їхнього літературознавства та мовознавства. Водночас вони, хоча й не створили спеціальних праць з етнографії, усе ж не могли залишитись осторонь і від цієї галузі кавказознавства. Адже в ХІХ ст. вона була невід'ємним складником національно-визвольної боротьби підневільних народів (у тому числі й кавказьких). А її гасла, як знаємо, М.Гулак та О.Навроцький цілковито підтримували і сміливо пропагували. Що саме зробили українці в царині вивчення традиційної культури та побуту закавказьких народів, яка наукова значущість їхнього доробку – питання, які ще окремо не висвітлювались у науковій літературі, хоча її за два століття назбиралось чимало.

Сподвижник Шевченка, педагог, людина великої ерудиції, енциклопедист МИКОЛА ГУЛАК викликав захоплення як у літературознавців, істориків, історіографів¹, так і в майстрів художнього

слова. Як відомо, Р.Іваничук присвятив йому роман “Четвертий вимір” (К., 1985).

Зворушливі есе про М.Гулака залишив відомий український літератор, перекладач, тюрколог, в'язень радянських концтаборів 70–80-их рр. ХХ ст. Валерій Марченко (1947–1984 рр.)². Подивляє, наскільки схожими були їхні національні, духовно-моральні цінності та стотрудний життєвий шлях. Звичайно, в російській імперії така доля (арешт, тюрма, заслання, цькування тощо) судилася чи не всім яскравим представникам української інтелігенції. Але в М.Гулака та В.Марченка біографічні збіги часом були буквральними.

Хвилі життєвого виру закинули обох діячів у Закавказький край. Там вони жили, працювали або ж учились. Зближувала їх дивовижна тяга до наукового пізнання, а головне, до такої його царини, як різногранний і невичерпний для осмислення духовний скарб тамтешніх непокірних народів.

Життєвизначальним принципом одного і другого була воля і ще раз воля для власного народу. Перший відстоював її, беручи активну участь у Кирило-Мефодіївському братстві, другий – в “антирадянській агітації”. Обидва дієво залучилися до національно-визвольної боротьби й інших підневільних народів. В.Марченко був навіть звинувачений, окрім українського, ще й в азербайджанському націоналізмі.

Вирізнялися ці діячі несхитністю ідейних переконань, невизнанням будь-якого конформізму. Візьмімо хоча б оповиті легендою холодні стосунки М.Гулака з М.Костомаровим, якому він начебто не міг простити розтаємничення на допитах своїх сподвижників по братству. Н.Стороженко – очевидець зустрічі цих діячів на 5-му Археологічному з'їзді 1881 р. в Тифлісі (тобто після 35-річної їхньої розлуки) – розповідав: М.Костомаров “хотів кинутись Гулакові на шию, але останній сурово подивився на М.І. [Косто-

дів (До 180-річчя від дня народження кирило-мефодіївця М.І.Гулака).– К., 2002; Гончарук П. Засівач доброго, розумного, світлого (до 180-річчя від дня народження кирило-мефодіївця, вченого-енциклопедиста М.І.Гулака) // Київська Старовина.– 2003.– Ч. 2.– С. 114–132.

²Марченко В. Гулак // Літопис Червоної калини.– Львів, 1994.– Ч. 7–9.– С. 29–34.

¹З нановіших назвемо: Марахов Г.И. С верой в будущее. Революционный демократ Н.И.Гулак.– К., 1989; Гончарук П. Просвітник дружби та співробітництва наро-

марова. – В.Б.] через свої окуляри, мовчки потиснув руку і відійшов убік”³. Між іншим, цей біографічний епізод (з огляду на його моральне та психологічне навантаження) Р.Іванчук узяв за основу для свого роману.

Не меншою категоричністю відзначається резонансний “Лист до діда” (1975 р.) В.Марченка, де зі всім молодечим максималізмом онук осудив позицію поступливості тоталітарному режимові знаного історика, автора єдиної за радянських часів ґрунтовної книги з української історіографії, Михайла Марченка.

Однаковою була і плата цих українців за свою принциповість та радикалізм: знищене здоров’я, окайданені крила, обірваний сміливий і повен надій для національної культури творчий та науковий політ...

Збігалось навіть місце їхніх невеличких поневірянь. 7 років заслання М.Гулак відбував у закутині Росії – місті Пермі (1850–56 рр.). Через століття і чверть така ж сама за своєю суттю машина знищення інтелекту уярмлених народів закинула в тамтешній табір (і майже на той самий термін – 6 років) В.Марченка (1973–79 рр.). До речі, саме там останній і написав статтю про свого духовного побратима⁴.

Суголосні мучеництво та вчинки їхніх родин. Вимолювала в шефа жандармерії Орлова помилювання синові Надія Гулак. Закидали заявами, стукали до приймалень голови Верховного Суду О.Якименка, секретаря ЦК КПУ В.Маланчука Ніна Марченко та старий професор М.Марченко.

“Не можна читати без зворушення скорботні материнські послання”, – говорив В.Марченко про листи-благання Надії Гулак⁵. Листи ж його матері також до щему вражають своїм драматизмом. Його напруга сягнула межі будь-якого людського сприйняття, коли у владоможців згорьована жінка випрошувала дозволу... віддати свою нирку на операцію смертельно хворому й засудженому на 15 літ синові.

“Але то хіба богині з грецької легенди вдавалось врятувати нащадка від згубного полону.

³Стороженко Н. Кирилло-Мефодиевские заговорщики // Киевская Старина.– 1906.– Ч. 3.– С. 151.

⁴Гончарук П. Засівач доброго, розумного, світлого...– С. 129.

⁵Марченко В. Гулак...– С. 33.

Це ж була Росія, чие неповторне правління Герцен іменував азіатсько-німецьким”, – розмислював В.Марченко про добу М.Гулака, та й, очевидно, не тільки. Як Надія Гулак, так і його матір – жінки з різних сторіч та історичних епох отримували одну і ту ж відповідь – убивчу відмову.

Натяк на незмінну впродовж віків російську політику духовного і фізичного винищення талановитих синів України В.Марченко закодував у назві свого нарису – “Гулак”. Прізвище зумисне подав без імені, аби відчувся перегук із зловісним для мільйонів українців апаратом насильства радянської доби – ГУЛАГ⁶.

Тяжкий тюремний досвід допоміг В.Марченкові влучно відтворити глибину душевних потрясінь М.Гулака в одиничній камері Шліссельбурзької фортеці (1847–1850 рр.). Він зазначав, що навіть “смерть близьких, каліцтво... значно відстають від того валу переживань, який перекочується через людину в ув’язненні”⁷.

Для М.Гулака їх наслідком була дивакувата замкнутість та похмурість і фанатичне занурення в самоосвіту. На його прохання родичі та друзі передають у камеру книги з правознавства, філології, історії, а також, що цікаво, з таких цілком відмінних галузей, як математика, фізика, астрономія, географія. Згодом усі ці наукові дисципліни М.Гулак викладав у грузинських гімназіях. У холодній, запліснявілій та огидній камері він перекладав з грецької твори Евріпіда. Між іншим, тим же займався і В.Марченко – перекладав доробок С.Моема, Д.Джерома, Е.По.

На Закавказзя М.Гулак потрапив після пермського заслання та нетривалої праці на півдні України, зокрема в Рішельєвському ліцеї. У зв’язку з його реорганізацією в Новоросійський університет III відділ не дозволив “державному злочинцю” М.Гулакові надалі там працювати і його скеровують у Керченський жіночий інсти-

⁶З літератури про В.Марченка використано: Білокінь С. Апостол чистої правди // Слово і Час.– К., 1991.– № 1.– С. 24–26; Лісовий В. Передмова до: Марченко В. Невільницькі листи // Філософська і соціологічна думка.– К., 1991.– № 8.– С. 145–147; Кочубей Ю. За “подвійний націоналізм”. Пам’яті Валерія Марченка // Літературна Україна.– 1992. – 3 грудня; Шевчук В. Один із юнаків вогненної печі // Марченко В. Творчість і життя.– К., 2001.– С. 521–535 тощо.

⁷Марченко В. Гулак...– С. 31.

тут, а згодом ще далі – в 1862 р. у Ставропольську, у 1863 – Кутаїську, 1867 – Тифліську гімназії. В останній він працював до відставки 1886 р. Потім переїхав до Єлизаветполя (тепер – Ганджа, Азербайджан) до своєї пасербиці.

У Грузії М.Гулак – людина з багатим інтелектом, духовністю, високою громадською свідомістю – не міг обмежитися лише вчителюванням. Нагадаю, що він збирав багаті гербарії, написав серйозні дослідження з астрономії та геодезії, першу в Україні та Росії і одну з перших у світовій літературі взагалі книгу про чотиривимірну геометрію; володіючи 15-ма іноземними мовами (сучасними й давніми), перекладав (російською мовою) твори класиків грузинського, азербайджанського, а також перського й таджицького письменництва, започаткував у світовій літературі спеціальне дослідження поетичного шедевра грузин “Витязя в тигровій шкурі” Ш.Руставелі.

З етнології кавказьких народів М.Гулак, як уже зазначалось, не залишив спеціальних праць. Однак у літературознавчих і мовознавчих дослідженнях, публіцистичних статтях не раз торкався різноманітних її ділянок та важливих наукових питань. Можливо, через таку розпорошеність цей набуток ученого і є найменш науково осмисленим.

В етнографічній діяльності М.Гулака чітко простежуються два напрямки – дослідницький та агітаційний. Щодо першого, то наукові зусилля він спрямував переважно на створення фундаментальної джерельної бази цієї науки – завдання, яке вважав надважливим і першочерговим. Із такого погляду розгляну його наукову спадщину.

У пошуках історико-етнографічних джерел М.Гулакові особливо прислужилися знання багатьох європейських мов, чим він істотно вирізнявся з-поміж місцевих науковців. Саме українець-поліглот виявив чимало зарубіжних праць про кавказькі народи і своїми рецензіями та оглядами оповістив про них наукову громадськість Грузії, Азербайджану, Вірменії.

Дослідник в оригіналі читав і самостійно аналізував грецькі та римські джерела про народи Закавказзя. Так, у статті “О месте, занимаемом грузинским языком в семье индоевропейских языков” акцентував увагу на даних давньогрецького історика Ксенофонта про сванів 5–4 ст. до н. е., зокрема його свідченнях про неабиякий рі-

вень суспільного й виробничого розвитку (використання ними металевих знарядь праці, будівництво двоповерхових жител, розгортання землеробства тощо)⁸.

Він же на широкому лінгвістичному матеріалі довів, що перші згадки про грузинську мову містяться ще в Гомера. А наприкінці 70-их рр. XIX ст. на засіданні Археологічного товариства виступив з повідомленням про описи грузинських племен Гекатея Мілетського, Геродота, Софокла, Прокопія Кессарійського та ін.⁹. Тобто, учений виразно продемонстрував доцільність зведеного видання античних кавказознавчих джерел. Зазначу, що згодом, у 1881 р. 5-ий Археологічний з'їзд визнав цей напрямок дослідницької праці як украй необхідний¹⁰, у 1884 р. виходить перша підбірка таких матеріалів, яку уклав К.Ган (СМОМПК, вип. 4), а з 1890 до 1906 р. – добре знана серед науковців фундаментальна збірка В.Латишева “Известия древних писателей о Скифии и Кавказе”.

М.Гулак особисто переклав з англійської на російську мову звіт одного з консулів у Трапезунді, який містив об'ємний народознавчий опис субетнічної групи грузин – лазів¹¹.

Із-поміж сотень іноземних книг, з вороху забуття підняв працю (німецькою мовою) професора Ф.Альтера “Про грузинську літературу”, яка була видана ще в 1798 р. у Відні. У ній, виявляється, у вигляді додатка опубліковано 12 грузинських рукописів та давніх книг, які зберігаються на чужині – у бібліотеках Відня та Риму. М.Гулак подав власну оцінку цих матеріалів. Рукопис з

⁸Гулак Н. О месте, занимаемом грузинским языком в семье индоевропейских языков // СМОМПК.– Тифлис, 1899.– Вып. 26.– Отд. III.– С. 127.

⁹Имедадзе В. Т.Г.Шевченко і Грузія.– К., 1963.– С. 128.

¹⁰Мишулин А.В. Источники о скифах и изучение культуры дославянского населения в истории СССР // Вестник древней истории.– Москва; Ленинград, 1947.– № 1.– С. 260.

¹¹Турция. Анатолийские области. Отчет за 1869 г. консула В.Джирорда Пальгрэва об Анатолийском берегу и прилегающих к нему внутренних округах, между долготами Синопа и Трапезунда // Известия Кавказского отдела Императорского Русского Географического общества.– Тифлис, 1882–1883.– Т. VII: Приложения. Материалы для описания Азиатской Турции и Батумской области.– С. 1–40.

історії Грузії, стародавня грузинська Біблія та ін. є, стверджував він, безцінним пізнавальним скарбом, при чому не лише для співвітчизників, а й усіх народів світу¹².

У тому ж ракурсі проаналізував і літературну святиню грузинського народу – поему “Витязь в тигровій шкурі”. Як відомо, попередники М.Гулака – Вахтанг VI, М.Броссе, Д.Чубінашвілі, відстоюючи тезу про грузинське, а не іранське, як стверджували деякі дослідники, походження поеми, говорили про відображення в ній грузинських історичних явищ та постатей (незважаючи на те, що її дія відбувалася в Аравії). Натомість М.Гулак один із перших указав, що грузинськими в пам’ятці є ще й звичаї, обряди, побут, суспільні ідеали. Тим самим він відкрив новий напрямок для аргументації її самобутності. Саме ці тонкі і слушні спостереження М.Гулака дослідники відносять до найважливіших його заслуг у руставелознавстві¹³.

“...карталінський¹⁴ елемент, мовби пахощі троянд, розлитий в усій поемі”, і саме “цей дуже відчутний місцевий колорит є однією з найвищих окрас” твору¹⁵ – поетичні вислови українського дослідника, які навперобій з романичним захопленням цитувала тогочасна грузинська преса і грузинські історіографи XIX та XX ст.

Одразу ж після задекларованої тези, а також і впродовж усієї статті М.Гулак конкретизував, які саме грузинські етнографічні реалії йому вдалося побачити в пам’ятці. Це і народні клятви героїв поеми, і їхні ігри (бурті), музичні інструменти (чанга – на кшталт арфи, цінцілі – цимбали, буки – труба). А також – християнське віросповідання персонажів (на противагу поширеній думці про їхню ісламську віру), доказом чого вважав згадки в поемі апостолів, подібність деяких її уривків до псалмів тощо¹⁶.

¹²Цит. за: Гончарук П. Провісник дружби і співробітництва народів... – С. 99.

¹³Поракішвілі Н. М.Гулак і грузинська культура // Райдужними мостами. Українсько-грузинські літературні зв’язки. – К., 1968. – С. 43–44.

¹⁴Карталінці – найменування грузинів, які живуть по середній течії р. Кури.

¹⁵Гулак Н. О Барсовой коже Руставели. Две речи, произнесенные в Тифлиском кружке 13 и 20 марта 1884 года // СМОМПК. – 1884. – Вып. IV. – С. 130–131.

¹⁶Гулак Н. О Барсовой коже Руставели... – С. 139.

Говорив учений і про відображення в поемі грузинського звичаю жертвоприношення тварин, космогонічних вірувань. Наводив поетичні висловлювання (у своєму перекладі), які на це вказують¹⁷. Емоційно, з глибокою повагою розповідав про кодекс моральних цінностей, який так яскраво представив і возвеличив у поемі Шота Руставелі. Знов ж таки, не шкодуючи місця, розлого цитував розсіяні у творі афоризми, прислів’я про нечувану хоробрість грузин, їхню безмежну щедрість, гостинність, самопожертву во ім’я дружби: “Що ти роздав – це твоє, що не роздав – то втратив”, “Допомога другові ніколи нікому не поверталась злом” та ін.¹⁸

Окрім того, наголошу, що низку, на перший погляд, непомітних фіксацій етнографічних реалій грузинів учений виявив шляхом достовірного “розшифрування” окремих слів чи висловів поеми. Цьому сприяло його досконале знання грузинської мови та культури, а також різногранна ерудиція.

Такими способами М.Гулак знайшов у поемі унікальні відомості з народної лічби. У вислові “сто раз по двадцять” (тобто дві тисячі) побачив свідчення про використання грузинами в давнину не звичної нам десяткової, а двадцяткової системи лічби. Для підтвердження своєї правоти навів відголоски цієї системи рахунку в сучасній йому грузинській мові (otzi = 20, ormotzi = 40 тощо)¹⁹.

Роз’яснюючи вислів “пальцем другої руки молив про прощення”, звернув увагу, що це фіксація традиційних жестів вибачення грузин (простягають одну руку з піднятим указівним пальцем)²⁰. Слово “квалмса”, яке вийшло зі вжитку, він трактував як “вогнепальна зброя”, а звідси зробив висновок про обізнаність із нею грузин ще в XII ст.²¹, тобто на століття раніше від європейців!

Наскільки М.Гулак високо цінував першоджерельний етнографічний матеріал у старогрузинській поемі, свідчить його критична рецензія на її німецький переклад А.Лейста. Унаслідок недосконалого відтворення цього шедевра, переконував

¹⁷Там само. – С. 146–147.

¹⁸Там само. – С. 141–144.

¹⁹Там само. – С. 160.

²⁰Там само. – С. 171.

²¹Там само. – С. 140.

він, втрачаються ті її “особливості, що найяскравіше характеризують... весь культурний устрій тодішнього віку”²².

Водночас, аналізуючи іншу грузинську пам’ятку XII ст. – повість “Вісраміані” і керуючись своїми глибокими знаннями культури, ідеалів цього краю, М.Гулак наголошував, що віддзеркалені в ній звичаї і побут, навпаки, не є грузинськими. І довів це зіставленням “Вісраміані” з поемою Ш.Руставелі, вказуючи на їхню виразну контрастність. “Чим більше вникаєш в нього [твор. – В.Б.], тим більше дивують дикі азіатські грубі звичаї”. А саме – “підступність, лицемірство, невірність у любові його героїв... Народ, що створив “Вісраміані”, ніколи не міг піднятися до шляхетних, суто християнських типів, змальованих у “Барсовій шкурі”²³. Схилявся до думки, що цей твір написаний на основі якогось іранського першоджерела. Отож, констатував учений, “Вісраміані” не може бути матеріалом для дослідження культури грузин.

М.Гулак знайшов і ввів у обіг призабуті джерела з народного побуту азербайджанців. Так, він звернув увагу на малознаний в межах російської імперії збірник азербайджанської поезії XVIII–XIX ст., який видав у Лейпцігу (1869 р.) дослідник Кавказу, француз за походженням Адольф Берже²⁴.

Український учений показав, що ця добірка дає уяву, поміж іншого, про таке унікальне явище азербайджанської культури, як мистецтво і звичаї ашугів (народних поетів-імпровізаторів). Значимо, що найцікавішою формою самовираження ашугів були поетичні турніри. Їх улаштовували самі майстри слова, викликаючи один одного позмагатись у віршованих загадках, питаннях і відповідях. Той, хто не зміг відповісти в поетичній формі суперникові, втрачав почесне звання ашуга. Розлогі витвори їхньої фантазії та дотепності народ зберігав у своїй пам’яті, передаючи з покоління в покоління.

²²Цит. за: Поракішвілі Н. М.Гулак і грузинська культура.– С. 38.

²³Цит. за: Баканідзе О. М.Гулак – дослідник “Витязя в тигровій шкурі” // Баканідзе О. Грузинсько-українські літературно-мистецькі взаємини.– К., 1984.– С. 119.

²⁴Гулак Н. Адольф Петрович Берже как ориенталист // Русская Старина.– 1887.– № 11.– С. 821–824.

М.Гулак не зупинився на переказі зібраного матеріалу А.Берже, а зробив наступний крок у поширенні знань про цей духовний пласт азербайджанців. Так, його особливо зворушила драматична доля й талант легендарної сільської поетеси Ашик-Пері. Незважаючи на юний вік (прожила 20 років), вона завжди перемагала у творчих зустрічах. М.Гулак переклав з азербайджанської на російську мову надруковані у збірнику уривки її імпровізацій. Це був чи не перший переклад зарубіжними мовами ашугської поезії.

Окрім того, тут, як і в інших працях, учений подав фахові коментарі до окремих строф. Так, вислів “люди, які говорять “так!”” пояснив народним віруванням про розмову Бога з першими людьми (на питання Всевишнього “чи знаєте ви хто я?” вони відповіли “Так!”). Акцентував увагу на таких якостях ашугських творів, як морально-повчальна та філософська тематика, містичне забарвлення.

М.Гулак цікавився усною народною творчістю тюркських народів. Зокрема, на сторінках газети “Кавказ” (80-ті рр.) надрукував розвідки “О ногайской поэме “Песнь об Адигее”, “Еще о народной поэзии наших тюркских инородцев”. Там же помістив і статтю “О народности гуннов”, у якій полемізував з М.Костомаровим щодо етимології їхньої назви тощо²⁵.

Активно розгорнув учений і народознавчу агітацію – діяльність, за яку в Україні в недалекому його минулому він був засуджений. Заклики до праці на цій ниві звучать чи не в кожній його статті. Він зі смутком констатував пасивність до культурно-освітньої справи місцевої громадськості. При цьому подав низку важливих рекомендацій як до конкретних сфер діяльності, так і стосовно загальносуспільного культурного поступу народів Кавказу. А саме, він вважав, що їхнім освіченим верствам необхідно було вже давно замислитися над магістральними питаннями національного розвитку, інакше кажучи, розробити стратегію розвитку мови, літератури, історії тощо. Найсприятливіші умови для цього були під час чергового Археологічного з’їзду в Тифлісі

²⁵Баканідзе О. Николай Гулак – первый украинский исследователь “Витязя в тигровой шкуре” // Баканідзе О. Дорогами дружбы. Грузинско-украинские литературные и театральные взаимосвязи.– Тбилиси, 1989.– С. 164.

(1881 р.). Та цього не відбулося, і тому впродовж багатьох років у цих ділянках панував застій.

Між іншим, про такий стан речей говорив у спогадах і М.Грушевський, який жив на Закавказзі в 70–80-их рр. ХІХ ст. “Науковий дослід не висував ніяких конкретних проблем, які могли б нас... захопити за живе”, у Владикавказі існував лише “паршивенький театрик, часом з переїжджою опереткою, часом без нічого... Кілька середніх шкіл з незвичайно сірим персоналом”²⁶.

М.Гулак зі сумом констатував, що у народній пам’яті стираються унікальні скарби усної творчості. Такий стан речей демонстрував на прикладі ногайської епічної поеми “Пісня про Адигею”: у другому, пізнішому її опублікованому записі він уже не знайшов багатьох яскравих деталей та елементів цього твору²⁷. Тому учений говорив про нагальну потребу організувати серед національної громадськості планомірний збір та вивчення фольклору.

Знаючи про активне централізоване обстеження цього краю російською наукою, М.Гулак апелював і до її Академії: “Невже наша Академія наук не може відрядити хоча б одну людину, яка... присвятила б трохи років ретельному збиранню і записам справжніх поетичних творінь наших численних народів?”. Очевидно, що ні. Адже російський окупаційний режим був байдужим до цих народних перлин: комплексно вивчав лише ті сфери народного буття, знання про які допомогли б йому остаточно утвердитись у регіоні – народне звичаєве право (адати), господарство, промисли тощо.

Наголошував український діяч на аж ніяк незадовільній роботі з видання національних літературних, історико-етнографічних пам’яток грузинів, вірмен та ін. народів. Відомо, що Товариство з поширення писемності серед грузинського населення (1879 р. створення) зініціювало масштабний рух за створення бібліотеки давніх літописів, історичних документів тощо. Десятки свідомих національних діячів – І.Месхі, К.Багратіоні

та ін. – жертвували осередкові свої колекції²⁸. Та вони, нагадував М.Гулак, так і залишаються лежати на полицях.

Щоб зачепити національне самолюбство і таки спонукати до рішучіших дій він звертав увагу на активне видання таких пам’яток зарубіжними вченими. Якщо у країнах Закавказзя “гниють купи різних стародавніх документів, грамот”, то в Німеччині виходить збірник творів азербайджанських народних поетів, кількатомна “Вірменська бібліотека”, в якій друкувалися літературні, наукові твори цього народу тощо²⁹.

Зіставляю такі факти: із зазначеними закликами М.Гулак виступив на шпальтах часопису “Новое обозрение” (Тифліс) у 1891 р. А вже в 1896 р. “Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа” (Тифліс, Т. 21, далі “СМО-МПК”) опублікував перші паростки майбутньої колосальної праці вчителя, а згодом відомого історика, археолога, філолога Е.Такайшвілі “Описание рукописей библиотеки Общества распространения грамотности среди грузинского населения”. А також – дослідження директора тифліського Церковного музею М.Джанашвілі “Известия грузинских летописей и историков о Северном Кавказе” (“СМОМПК”, 1897.– Вип. 22).

Ще одним важливим досвідом зарубіжних країн, який варто було б наслідувати, М.Гулак вважав культурно-освітні осередки (матиці). У грузинській газеті “Іверія” за 1896 р. він помістив розлогу статтю “Чеське товариство по поширенню писемності”, у якій показав, як цей народ утратив свою незалежність і що він робить, щоб уберегтися від повного національного винищення³⁰. Щобільше, власним прикладом намагався запровадити таку форму діяльності “Чеської матиці”, як публічні наукові та загальноосвітні читання. А тематичний діапазон його промов просто вражає. Окрім славнозвісних виступів із русавелознавства, він читав лекції про мікроби та філософію Шопенгауера, радіофон і “Пісню про Нібелунгів”, хімічну будову сонця і народну поезію татар, туркменів, тюрків тощо.

²⁶Грушевський М. Споми́ни // К., 1988.– Ч. 12.– С. 129.

²⁷Пирадов Б. Жизнь и думы Николая Гулака // Литературные взаимосвязи. Сборник.– Тбилиси, 1974.– Т. V.– С. 182–183.

²⁸Очерки истории Грузии: В 8 т.– Т. 5: Грузия в ХІХ веке.– Тбилиси, 1990.– С. 285.

²⁹Цит. за: Гончарук П. Провісник дружби...– С. 99.

³⁰Російською мовою опубліковано у: Слов’янська культура в європейській цивілізації.– К., 2001.– С. 120–123.

Отож, народознавчою, агітаційною діяльністю на Закавказзі М.Гулак намагався об'єктивно розкрити рівень традиційної культури тамтешніх народів, її багатство, унікальність, високі гуманістичні цінності, довести її давні витoki, самобутність і внесок до загальнолюдської культурної скарбниці. І це в період шаленого розгулу російського колоніалізму (після вбивства народовольцями Олександра II), коли в школах скорочувалися години на національну літературу та історію, коли було офіційно заборонено публічне вживання етноніма "Грузія" (1882 р.). А над усіма, "хто підносив достоїнства кавказьких народів, збуджував їх самосвідомість", ішла сувора розправа³¹! До прикладу, за захист викладання грузинської мови в школах поплатився посадою директора Кутаїської школи інший уродженець України (м. Київ) – громадівець, болгарин за національністю, Олександр Стоянов (1841–1914)³².

У таких умовах наукова праця репресованого українця М.Гулака була відвертим викликом російській політиці національного знищення захоплених народів. На це натякав і сам автор. Він чітко підкреслив, що метою його руставелознавчої праці було ознайомити з великим творінням грузинського народу осіб, "котрих занесло сюди з інших частин Росії і котрі зовсім незнайомі з Грузією"³³.

Таку націленість наукової роботи М.Гулака, як зауважив учений Б.Пірадов, підхопила й розвинула, наскільки це було можливо в межах російської цензури, грузинська преса. Зокрема вона наголошувала, що тепер "здалеку прибулі", завдяки старанням українця, можуть скласти правдиву уяву про надбання грузинського народу, їхніх національних геніїв та вчених. Правда, "якщо тільки вони цього побажать" [виділення. – В.Б.]. І далі – відвертіше: та, на жаль, не всі вони поділяють ключову позицію М.Гулака про обов'язковість для кожного прийшлого в країну знати її народ, його мову, національний характер, літературу (газета "Дроеба", 1884, № 58).

"Англійські чиновники, які будували залізнич-

ну дорогу Поті-Тбілісі, протягом 5–6 місяців освоїли грузинську мову, тоді як росіяни, незважаючи на те, що живуть у Грузії понад півстоліття, іноді не знають жодного грузинського слова", – а це вже констатував в офіційному листі до куратора Кавказького навчального округу О.Стоянов³⁴.

У таких суспільно-політичних умовах сповнені щирою любов'ю і повагою, волелюбні праці М.Гулака глибоко сколихнули всі верстви суспільства Грузії та Азербайджану, тобто мали справді міжнародний резонанс. Виймки з них, що уславлювали ці нації, розлого, з пафосом і гордістю цитувала тогочасна преса. На перших своїх сторінках (тобто як передові статті) вона друкувала повідомлення про прочитані лекції М.Гулака, а також час і програму наступних.

Про його руставелознавчу працю позитивно відгукувався французький журнал "Journal Asiatique" (1887 р.)³⁵, Паризька Академія наук схвально говорила про математичні дослідження М.Гулака. А російський відділ жандармерії знято, до кінця його вчителювання так і не дозволив вручати будь-які нагороди й заохочення, у тому числі й відзнаку за бездоганну службу, яка істотно підвищувала б пенсійні виплати.

Зауважимо, що свої наукові подвиги в кавказознавчій сфері М.Гулак звершував, будучи невиліковно хворим: важкі тюремні кайдани та набутий там ревматизм назавжди утруднили його ходьбу та скували руки. Про свій п'ятдесятирічний вік у листі до М.Костомарова (1873 р. написання) він говорив так: "...Старість вже надто сильно почала долати мене: рука не пише, ноги погані, однак дух бадьорий, як колись"³⁶. А М.Грушевський, який, як відомо, навчався в Тифліській гімназії, згадував, що в 60 років його учитель "виглядав розбитим на здоровлю диваком, що тяжко ходив і тяжко говорив"³⁷.

Похований М.Гулак – цей "один із найблискучіше обдарованих людей другої пол. XIX ст."

³⁴Очерки истории Грузии.– Т. 5. – С. 283.

³⁵Імедадзе В. Т.Г.Шевченко і Грузія...– С. 125.

³⁶Кратко М.И. Первая отечественная книга по четырехмерной геометрии и ее автор // Математическое естествознание в его развитии. Сб. науч. трудов.– К., 1987.– С. 46.

³⁷Грушевський М. Микола Гулак // ЛНВ.– 1899.– Т. VIII.– Ч. XII.– С. 131.

³¹Марахов Т. С верой в будущее... – С. 110; Очерки истории Грузии.– Т. 5.– С. 220, 288; Імедадзе В. Т.Г.Шевченко і Грузія...– С. 119.

³²Очерки истории Грузии.– Т. 5.– С. 283.

³³Гулак Н. О Барсовой коже Руставели... – С. 129.

(характеристика професора Московської духовної академії П.Флоренського³⁸) – у м. Ганджі, могила дотепер не збереглася.

Висвітлюючи працю цього українця на Кавказі, дослідники культурно-освітнього життя тамтешніх народів обов'язково згадують ще одного кирило-мефодіївця, поета, українського перекладача 140 творів світової поезії, його двоюрідного брата ОЛЕКСАНДРА НАВРОЦЬКОГО (1823–1892 рр.).

О.Навроцький відбував ув'язнення у Вятській тюрмі, а потім – заслання в Єлабузькому повіті Вятської губернії і Курську. Для нього, як і для М.Гулака, перебування в російській тюрмі було великим стресом. “Туга за батьківщиною, спогоди про минуле життя і безнадія довели мене до того, – згадував він, – що я поставив собі питання: для чого мені жити? І ледве не дійшов до самогубства”. Такою ж песимістичною була і його тогочасна поезія: зневіра в собі, в інших, “у можливостях будь-якого добра на землі” (О.Навроцький).

*...Ясная зірка – Божєє око,
З неба блакитного глянь, подивись,
Глянь ти на землю, в пропасть глибоку,
Божим світом, зірко, займись:

Бо тут давно вже його немає,
Зло тут, як гадина злая кишить,
Вороном чорним всюди літає,
І як прожора їсти кричить...³⁹*

Та все ж, О.Навроцький – романтик за світоглядом і станом душі – з гідністю витримав усі випробування долі й до кінця життя залишався, на відміну від М.Гулака, людиною товариською. Знайомі називали його “тулумбашем” (тамадою), дотепним співрозмовником, душею будь-якого товариства, а через відвертість та “трохи суворий характер” – “запорожцем”⁴⁰.

Повернувшись із заслання, він служив у депар-

таменті мистецьких справ (1853–1857 рр., Петербург). Однак у столиці за ним, як і за іншими політичними “неблагонадійними”, особливо пильно стежила російська поліція. Утікаючи від її “недремного ока”, він зголосився працювати на Кавказі. Там О.Навроцький був чиновником з особливих доручень при дагестанському губернаторові, старшим чиновником м. Темір-Хан-Шурі (Дагестан), а з 1870 і до відставки в 1884 р. – радником губернського правління в Єревані.

Далеко від батьківщини О.Навроцький продовжував відстоювати ідею національного відродження, та вже не лише власного, а й кавказьких народів. Він із шевченківською пристрасністю (заувага вірменського історика Седи Амиряна⁴¹) опротестовував політику русифікації і грубої національної дискримінації, яку спостерігав у вірменських освітніх закладах. Його обурення свавільними заборонами директора Єреванської гімназії розмовляти, співати у стінах установи вірменською мовою вилилось у поетичний твір:

*Ото зібравшись в громаду,
Ляхи і наші москалі
Поміж собою чинять раду,
Як би вермешків, в їх землі,
Чим-небудь добре їм приперти,

Що просвітку нема від них,
Якби гаразд їм носа втерти
І вгору підвести своїх⁴².*

Визнання національних прав народів Кавказу, повага до їхньої історії та культури, мови і літератури викликали в О.Навроцького закономірний інтерес до цих етновизначальних чинників. Як і М.Гулак, він зацікавився Руставелевим “Витязем”. Навіть більше, разом зі своїм співвітчизником вони створили плідний науковий тандем у руставелознавчій галузі. Якщо М.Гулак започаткував у світовій літературі ґрунтовне вивчення поеми “Витязь у тигровій шкурі”, то О.Навроцький – один із перших переклав її іншими мовами, а саме, українською.

“Ми, українці, пишаємося тим, що український

³⁸Кратко М.И. Первая отечественная книга по четырехмерной геометрии...– С. 48.

³⁹Шр[амчен]ко А. А.А.Навроцький // Киевская Старина.– 1902.– Т. 79.– Ч. 12.– С. 363.

⁴⁰Шр-ко А. А.А.Навроцький...– С. 365; Єгіазаров С. Памяти моїх учителів і керівників М.І.Гулака, Л.Загурського та О.О.Навроцького // Наше Минувле.– К., 1918.– Ч. 1.– С. 45.

⁴¹Седи Амирян. Армяно-украинские литературные связи.– Ереван, 1972.– С. 30.

⁴²Цит. за: Павлюк Н. Александр Навроцкий и армянская культура // Исторические связи и дружба украинского и армянского народа.– Ереван, 1971.– Вып. III.– С. 127.

переклад “Витязя” був зроблений О.Навроцьким ще тоді, коли російські і польські літератори тільки ще бралися до роботи, а перекладачі на інші мови з’явилися значно пізніше”, – писав визначний український руставелознавець ХХ ст. Микола Бажан (1904–1983 рр.), автор найкращого з-поміж усіх перекладів поеми (К., 1937)⁴³.

Дослідники вважають, що О.Навроцький здійснив свій переклад між 1884 і 1889 рр.⁴⁴, що випереджало на 15–20 років російський і англійський переклади.

Окрім літературознавчих студій, О.Навроцький уклав великий збірник “Аварські, казикумхські, чеченські та кумухські пісні” (понад сто текстів загальним обсягом 278 с.). Свого співробітника по Єреванському управлінню, писаря С.Єгізарова він попросив зробити російською мовою їхній підрядник. А вже з нього О.Навроцький робив поетичний переклад українською і російськими мовами. Указана рукописна збірка згодом потрапила до бібліотеки грузинського поета й мислителя І.Чавчавадзе (тепер зберігається у тбіліських архівах)⁴⁵.

Помічниківі С.Єгізарову О.Навроцький віддавав сповна. Дізнавшись, що той добре володіє перською, вірменською, азербайджанською та ін. мовами, він вирішив уберегти цей обдарований самородок від повільного згасання в чиновницькій рутині. О.Навроцький довго й наполегливо переконував його полишити цю службу і продовжувати навчання.

“З цими мовами ви зробили б собі кар’єру, якби мали вищу освіту”, “невже ви так і залишитесь писарем?”⁴⁶. Урешті-решт він домігся свого й скерував перспективного юнака з рекомендаційним листом до М.Гулака в Тифліську гімназію.

Згодом їхній підопічний закінчив ще й Московський університет (юридичний факультет), а в 1887 р. став доцентом Казанського університету, 1892-му – доктором звичаєвого пра-

ва. Він є автором понад десятка фундаментальних робіт з історії, звичаєвого права, традиційних занять вірмен, грузинів, курдів. Отож, О.Навроцький і М.Гулак, не маючи змоги сповна зреалізувати свої наукові можливості, допомогли це зробити іншій талановитій особистості й тим самим посприяли формуванню видатного вірменського вченого-етнолога й історика Соломона Єгізарова.

Про своїх наставників С.Єгізаров залишив теплі спогади. У них, попри іншого, підкреслив, що М.Гулак та О.Навроцький “любили свою рідну Україну... Навроцький... завжди розмовляв на українській мові, коли бесідник розумів її”. Щобільше “пошану і любов до України” вони вселили і вірменинові С.Єгізарову⁴⁷. Цікаво, що від 1893 р. він очолював кафедру державного права в Київському університеті⁴⁸.

Отож, М.Гулак і О.Навроцький, потрапивши в чужий край, не лише розвинули, як відомо філологічну галузь кавказознавства, а й посприяли (прямо чи опосередковано) поступові етнології. М.Гулак своїми перекладами, літературознавчими рецензіями, дослідженнями ввів в обіг чимало призабутих національних і важкодоступних зарубіжних матеріалів та аналітичних праць, тобто поповнив джерельну базу цієї науки. Учений фахово обґрунтовував окремішність народів Закавказзя та Північного Кавказу. На цю ж ідею працював і О.Навроцький. Перекладаючи твори давньогрузинського письменництва та скарби народної творчості, він стверджував тезу про їхню унікальність та багатство, уможлиблював пізнання їх іншими народами. Результатом національно-просвітньої діяльності українських висланців була активізація видання та наукового осмислення народознавчого фактологічного фонду, а також становлення плідних національних учених. Працюючи во ім’я цивілізаційного розвитку чужих націй, учені разом творили українську сходознавчу науку. І цей їхній внесок був аж ніяк не “крихтою на користь Україні”.

⁴³Цит. за: Чілаява Р. “А на шляху граніт і вітровий” // Вітчизна.– К., 1991.– Ч. 7.– С. 159.

⁴⁴Баканідзе О. Олександр Навроцький – перший український перекладач поеми “Витязь у тигровій шкурі” Шота Руставелі // Баканідзе О. Грузинсько-українські літературно-мистецькі взаємини...– С. 129

⁴⁵Там само.– С. 124.

⁴⁶Єгізаров С. Пам’яті моїх учителів... – С. 46.

⁴⁷Там само.– С. 51.

⁴⁸Павлюк Н. Александр Навроцький...– С. 123.